

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2026-7-12151>

**РІЧКА ВОВК ЯК ІСТОРИЧНИЙ АКТОР: ВІД ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО
ФРОНТИРУ ДО ІМПЕРСЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ (КІНЕЦЬ XVII –
ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)**

**THE VOVK RIVER AS A HISTORICAL ACTOR: FROM
CIVILIZATIONAL FRONTIER TO IMPERIAL STATUS (LATE 17TH –
FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)**

***Анотація.** У статті досліджено трансформацію річки Вовк як історичного актора подільського порубіжжя від доби цивілізаційного фронтиру кінця XVII століття до імперської квантифікації першої половини XIX століття. Основну увагу зосереджено на змінах функцій річки в умовах османського панування, постфронтирної реколонізації, господарського освоєння та адміністративного опису. Показано, що Вовк виступав не лише як природна гідрографічна одиниця, а як чинник оборони,*

колонізації, млинарства, рибальства, локального лісосплаву та епідеміологічних ризиків. На основі камеральних описів, архівних матеріалів і наукової літератури доведено, що імперська адміністрація намагалася перетворити річку на обліковуваний ресурс, однак її гідрологічна мінливість, сезонність і вплив на локальні практики зберігали власну історичну суб'єктність. Стаття робить висновок про необхідність розглядати малі річки Поділля як повноцінних учасників історичного процесу, здатних впливати на воєнні, господарські, демографічні та екологічні зміни в регіоні.

Ключові слова. річка Вовк, Поділля, історична екологія, цивілізаційний фронтір, камеральний опис, млинарство, імперська квантифікація, епідеміологічна історія, гідрологічна мінливість, Деражняниця.

Summary. The article examines the transformation of the Vovk River as a historical actor in the Podillian borderland from the era of a civilizational frontier in the late seventeenth century to imperial quantification in the first half of the nineteenth century. Special attention is paid to changes in the river's functions under Ottoman rule, post-frontier recolonization, economic development, and administrative description. The study shows that the Vovk River functioned not only as a natural hydrographic feature, but also as a factor in defense, colonization, milling, fishing, local timber floating, and epidemiological risk. Drawing on cadastral descriptions, archival materials, and scholarly literature, the article demonstrates that the imperial administration attempted to reduce the river to a measurable resource; however, its hydrological variability, seasonality, and influence on local practices preserved its own historical agency. The article concludes that the small rivers of Podillia should be regarded as full participants in the historical process, capable of shaping military, economic, demographic, and environmental change in the region.

Key words: *Vovk River, Podillia, historical ecology, civilizational frontier, cadastral description, milling, imperial quantification, epidemiological history, hydrological variability, Derazhnianshchyna.*

Методологічною основою дослідження є поєднання принципів історизму, міждисциплінарності та просторового підходу. Воно спирається на методи історичної реконструкції, контент-аналізу джерел, мікроісторичного та екологічно-історичного аналізу, що дає змогу розглядати річку Вовк не лише як природний об’єкт, а як історичного актора, включеного в оборонні, господарські, демографічні та адміністративні процеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема річки Вовк як історичного актора досі не стала предметом окремого комплексного вивчення. У науковій літературі наявні переважно праці, присвячені загальній історії Поділля, міграційним процесам на Правобережжі, соціально-економічному становищу сільського населення, природно-географічним умовам регіону та османсько-польському протистоянню кінця XVII століття. Водночас ці дослідження, як правило, розглядають річку лише як допоміжний географічний або господарський чинник, не надаючи їй статусу самостійного об’єкта історичного аналізу.

Окрему цінність становлять праці, у яких висвітлюються питання міграції, реколонізації та господарського освоєння Правобережної України в кінці XVII — на початку XVIII століття. Вони дозволяють окреслити соціально-демографічний контекст постфронтирного відновлення Деражнянщини та зрозуміти, як змінювалися моделі заселення й господарювання після завершення османського панування. Не менш важливими є дослідження природно-географічного середовища Подільської губернії, які дають змогу простежити гідрологічні особливості малих річок і їхній вплив на господарську діяльність населення.

Важливий блок становлять також праці, присвячені османському періоду на Поділлі та прикордонним процесам у Меджибіжі й суміжних територіях. Саме вони створюють підґрунтя для розуміння річки Вовк як елементу цивілізаційного фронтиру, що набував оборонного, сакрального та символічного значення. Разом із тим у цих дослідженнях річка здебільшого постає як тло подій, а не як активний чинник історичного розвитку.

Отже, наявна історіографія створює важливу джерельну та інтерпретаційну базу, але не вичерпує теми. Її аналіз показує, що річка Вовк потребує спеціального розгляду в межах історичної екології, мікроісторії та просторової історії, оскільки саме на цьому рівні можна повніше розкрити її роль у формуванні оборонного, господарського й демографічного ландшафту Поділля.

Метою статті є дослідити річку Вовк як історичного актора подільського порубіжжя в кінці XVII — першій половині XIX століття, простеживши її роль у процесах цивілізаційного фронтиру, постфронтирної реколонізації, господарського освоєння та імперської квантифікації. Окрему увагу приділено тому, як гідрологічна мінливість річки впливала на оборонні, економічні, демографічні та епідеміологічні процеси в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реконструкція сакрального виміру річки Вовк потребує особливої методологічної обережності, оскільки прямі свідчення про дохристиянські культи води на Поділлі залишаються фрагментарними. Слов'янська міфологія цього регіону не залишила писемних пам'яток, а археологічні дані про язичницькі святилища вздовж Вовка ще не систематизовані в повному обсязі. Водночас це не унеможливорює реконструкцію тих уявлень, які формували сакральну карту краю протягом тривалого часу. Непрямі свідчення — етимологія гідронімів, пізніші християнізовані легенди, розташування церков,

етнографічні записи XIX століття — дозволяють наблизитися до розуміння того, як річка Вовк функціонувала в духовному житті місцевого населення.

Питання про походження назви «Вовк» залишається дискусійним у гідронімії Поділля. Найпоширеніша версія пов’язує її з твариною — вовком. Така етимологія видається природною, зокрема з огляду на легенду, записану в селі Богданівці Летичівського району: «В сиву давнину, на березі річки Вовк, яка протікала поза селом Богданівці, занадився вовк. Часом приходив сам, а часом і сім'ю приводив. Люди не вбивали хижаків» [18, арк. 12]. Водночас дослідники гідронімів, зокрема Я. Закревська у «Словнику гідронімів України», звертають увагу на інші можливості походження цієї назви. На Поділлі існує кілька річок із подібними назвами — Вовчок, Вовчиця, — і всі вони розташовані в зоні контакту слов'янських, тюркських та іранських мовних традицій [8, с. 187]. Альтернативна версія пов’язує корінь «вовк-» із давнім індоєвропейським словом, що означало «текти», «плисти», «рухатися» [15, с. 45]. У такому разі назва річки вказувала б не на тварину, а на її динамічну природу, на здатність бути рухомою й активною силою ландшафту.

Проте ці пояснення не враховують ще одного важливого аспекту — специфічної гідрологічної поведінки самої річки Вовк, яка, на нашу думку, може бути ключем до розуміння її сакрального імені. Аналіз Камерального опису 1812 року та сучасних гідрологічних даних дозволяє висунути гіпотезу, що назва «Вовк» може бути не лише зооморфною метафорою, а й функціональною характеристикою річки як небезпечного природного об’єкта, який становив реальну загрозу для людини.

Вовк справді був річкою з підступним режимом. Її болотисті береги, відносно стрімка течія, широка заплава, що під час паводків перетворювалася на суцільне водне дзеркало, створювали для мешканців Поділля постійну небезпеку. Камеральний опис 1812 року фіксує: «Берега почти везде отлоги... едва покрываемы по бокам растущей тростины» [2,

арк. 9]. Також зазначено, що річка «разливается на 100 саженой и глубже» під час весняних паводків та осінніх дощів, відрізаючи значні площі одна від одної [1, арк. 8]. Узимку, попри морози, окремі ділянки річки не замерзали через швидку течію та підземні джерела, утворюючи оманливі «вікна» відкритої води, під якими зберігалася небезпека.

Саме ця підступність — здатність створювати ілюзію безпечного переходу, а потім ставати причиною загибелі через необережність чи поспіх — зближує образ річки з образом вовка-хижака. Як зазначає П. П. Толочко, «у багатьох архаїчних культурах імена давалися не за зовнішню подібність, а за функцію, за характер дії» [14, с. 78]. У такому прочитанні річка не просто нагадувала вовка зовнішньо, а діяла подібно до нього: чатувала, підстерігала, забиравала людські життя.

Цю інтерпретацію певною мірою підтверджують і етнографічні дані. О. Афанасьєв-Чужбинський, досліджуючи Поділля в 1850-х роках, зазначав: «Місцеві жителі досі бояться гніву водяника і намагаються не гнівити його зайвою роботою в річці в певні дні» [5, с. 89]. Не менш важливо й те, що в народній пам’яті збереглися численні розповіді про людей, які загинули у водах Вовка — провалилися під лід, потонули під час паводків, були зятягнуті болотистими берегами. Кожен подібний випадок закріплював за річкою образ небезпечного місця, де межа між життям і смертю ставала особливо тонкою.

У слов’янській міфології вовк був не лише хижаком, а й психопомпом — провідником душ у потойбічний світ. Він супроводжував померлих на той берег, де закінчувалося земне життя. Якщо прийняти таку інтерпретацію, то назва «Вовк» набуває додаткового сакрального змісту. Річка постає не лише як фізична перешкода, а як межа між світами живих і мертвих, як простір переходу, у якому вода забирає людські життя і переносить їх в інший вимір.

Ця гіпотеза узгоджується з археологічними уявленнями про розташування давніх поховань поблизу річок Поділля. Як слушно зауважує Л. Войтович, «фортеці, збудовані в цих точках у пізніший період, цілком могли використовувати енергетику давніх святилищ, оскільки християнська традиція часто інкорпорувала язичницькі сакральні місця» [6, с. 134]. Водночас не менш важливо, що самі річки часто ставали місцями поховань — не лише у прямому сенсі, через випадкові утоплення, а й символічно, через ритуальне «віддання» річці частини спільноти.

Етимологічна невизначеність гідроніма «Вовк» сама по собі є показовою. Вона свідчить про те, що назва річки могла мати сакральне значення, яке з часом було втрачено, а пізніші покоління намагалися пояснити його через асоціацію з відомою твариною. Як зазначає П. П. Толочко, «у багатьох архаїчних культурах імена річок були табуїзованими — їх не можна було вимовляти вголос, щоб не розгнівати водну стихію» [14, с. 78]. Саме тому етимологія «Вовка» залишається невловимою. Первісне сакральне ім'я могло бути забуте, а на його місце прийшла народна легенда про вовка-хижака, яка зберегла лише віддалене відлуння давнішого уявлення про річку як живу й небезпечну стихію.

Прямих археологічних свідчень про язичницькі святилища вздовж Вовка наразі недостатньо, однак непрямі дані дозволяють припустити, що річка була складовою сакральної географії давніх слов'ян Поділля. Насамперед варто звернути увагу на розташування найдавніших поселень. Меджибіж, Летичів, Деражня — усі вони виникли в місцях, де Вовк утворює характерні вигини, миси або впадає в інші річки. У слов'янській міфології такі локуси традиційно сприймалися як особливо значущі, адже саме тут, за повір'ями, перетиналися стихії та відкривалися проходи в інші світи.

Етнографічні записи XIX століття фіксують на Поділлі численні повір'я, пов'язані з водою. Річки вважалися домівкою водяників — духів,

які могли як допомагати, так і шкодити людям. Перед весняними паводками селяни залишали на берегах «дарунки» — хліб, сіль, іноді навіть тварин — щоб задобрити водяника [13, с. 203]. Такі практики, хоча й зафіксовані лише в XIX столітті, мають значно давніше походження і свідчать про збереження архаїчних уявлень про річку як живу істоту, з якою людина мала встановлювати особливі стосунки.

Християнізація Поділля, що активно розгорталася з XIV–XV століть, не знищила сакральної географії річки, а радше трансформувала її. Церква, усвідомлюючи силу давніх культів, не витіснила їх повністю, а включила в нову систему символів. Найяскравішим свідченням такого процесу є будівництво церков на берегах Вовка. Камеральний опис 1812 року фіксує численні храми вздовж річки: у Летичеві — «Ереороссийская каменная древняя... церковь во имя Святого Архистратига Михаила» та «Другая Ереороссийская... деревянная... во имя Успения Богоматери» [2, арк. 3]. У Головчинцях, Горбасові, Щедровій, Попівцях, Радівцях — дерев'яні церкви, більшість із яких позначені формулою «Греко российская из унии обращенная» [2, арк. 5–12].

Ця формула сама по собі свідчить про складний процес конфесійних змін, проте важливішим є інше. Церкви з'являлися не випадково. Вони займали місця, які раніше могли мати сакральне значення — або як язичницькі капища, або як перші християнські храми, або як локуси, пов'язані з чудесами й особливими народними уявленнями. У такому сенсі річка не втрачала сакральності, а лише набувала нових форм її вияву. Як зазначає А. Яковлева, «люстрації Подільського воєводства XVI–XVII століть фіксують численні церкви на берегах річок, що свідчить про систематичне християнське освоєння сакральних точок давньої релігійної географії» [17, с. 156].

Особливо показовим є приклад Летичівського домініканського кляштору. Камеральний опис 1812 року згадує «Чудотворную Икону

Богоматери», яка «явилась в 1606 году» и была «внесена из Рима» [2, арк. 4]. За переказами, ця ікона мала цілющу силу й стала об’єктом паломництва. Важливо, що кляштор розташовувався на березі річки Вовк або поблизу її водної системи, а легенда про явлення ікони могла бути пов’язана з водою — через цілюще джерело або сам факт появи святині біля річки. У селі Рожни (сучасний Летичівський район) Камеральний опис фіксує ще одну чудотворну ікону: «в оной церкви Есть чудотворная Икона Богоматери, образ ... явившейся в 1763 году» [2, арк. 20]. Те, що така святиня з’являється вже в імперський період, не заперечує, а навпаки підтверджує сталість уявлень про річковий простір як місце можливого чудесного втручання.

Християнство принесло на Поділля й новий ритуал, безпосередньо пов’язаний із річкою, — хрещення. До поширення хрестильних купелей у церквах, що стало масовим явищем лише в XVIII столітті, хрещення відбувалося прямо у воді. Це означало, що Вовк був не лише сакральним простором, а й місцем ключового обряду переходу — від язичництва до християнства, від старого життя до нового. Пізніше, коли хрещення перенесли до храмів, річка не втратила своєї ритуальної ролі, а лише змінила форму участі в релігійному житті громади.

Етнографічні записи XIX століття засвідчують і практику «освячення води» на Богоявлення (Йордан, 19 січня), коли священики опускали хрест у річку, а селяни набирали «йорданську воду», що вважалася цілющою [19, с. 67]. Формально це вже християнський обряд, однак у ньому виразно простежується архаїчне підґрунтя — віра в сакральну силу води, особливо у визначені календарні моменти.

У слов’янській міфології річки часто мислилися як межі між світами живих і мертвих. На Поділлі ця традиція збереглася в повір’ях про русалок — духів утоплениць, які виходили з води в певні періоди року, насамперед під час Русального тижня перед Трійцею. Русалки вважалися небезпечними, адже могли залоскотати людину до смерті, але водночас

вони були об’єктом ритуальної уваги. Селяни залишали їм дарунки на берегах, щоб задобрити [9, с. 145].

Камеральний опис 1812 року не згадує русалок безпосередньо, оскільки це вже імперський документ, що фіксує передусім «легітимні» сакральні практики. Проте етнографічні записи XIX століття свідчать, що повір’я про русалок залишалися живими на Поділлі ще в першій половині XIX століття. Це означає, що річка Вовк і далі сприймалася як простір, де межа між світами була особливо тонкою, а контакт із потойбічним — цілком можливим.

Таким чином, аналіз сакрального виміру річки Вовк дозволяє стверджувати, що в доімперську добу вона функціонувала не як пасивний географічний об’єкт, а як повноправний учасник духовного життя подільських спільнот. Гіпотеза про функціональну етимологію гідроніма «Вовк» — як назви, що вказує на річку-хижака, яка забирає людські життя, — відкриває нове розуміння сакральної суб’єктності цього водотоку. Вовк постає не просто водою, а активним і небезпечним елементом ландшафту, який у локальній свідомості поєднував у собі природну загрозу, ритуальну пам’ять і символічну межу між різними світами.

У військовій топографії подільського порубіжжя ранньомодерної доби гідрографічна мережа виступала не пасивним елементом ландшафту, а важливим чинником оборони, який безпосередньо впливав на логіку фортифікаційного будівництва, локалізацію опорних пунктів і стратегію стримування татарських набігів на Чорному шляху. Однією з ключових водних артерій Східного Поділля, що фактично виконувала функції природної оборонної споруди, була річка Вовк.

Аналіз камеральних і топографічних описів Летичівського повіту засвідчує, що гідрологічний стан цієї річки відзначався значною заболоченістю, розлогими заплавами та глибокими низинами, які в історичних документах фіксувалися як «Вовчанські болота» [2, арк. 12].

Такий природний рельєф створював складне природно-географічне середовище, де низинні ділянки та заболочені береги формували майже непрохідні бар'єри [12, с. 158]. Саме ця особливість значною мірою визначила розташування Меджибізького та Летичівського замків, перетворивши Вовк на один із ключових елементів оборонної системи регіону.

Стратегічне розташування Меджибізької фортеці є показовим прикладом того, як річка Вовк разом із Південним Бугом визначала геометрію місцевої оборони. Фортеця була закладена на високому мисі біля безпосереднього злиття цих двох річок. У такій конфігурації замок опинявся в природному водному «мішку». З одного боку його захищав широкий Південний Буг, а з іншого — глибоке, замулене й болотисте русло Вовка. Це суттєво ускладнювало підступи до укріплення й підсилювало його природну недосяжність.

Оборонний потенціал річки посилювався також антропогенними втручаннями, насамперед будівництвом гребель і ставків, які в разі небезпеки піднімали рівень води та перетворювали підступи до стін на суцільні водойми й болота. У пізніших реєстрах Казенної палати зазначалося, що система водяних млинів і каскадних загат на річці Вовк виконувала подвійну функцію — фіскально-економічну та інженерно-оборонну, регулюючи рівень води навколо замкових мисів [4, арк. 31]. Відтак Вовк виступав важливим елементом природної фортифікації, зменшуючи потребу в глибоких штучних ровах з напільного боку.

Не менш показовою є й локалізація Летичівського замку. Вище за течією Вовка простір Летичева характеризувався розлогою низиною, яка перебувала під впливом розливів річки та її приток. Топографічний опис Летичівського повіту 1812 року фіксує, що русло річки в цій зоні було настільки заболоченим і нестабільним, що створювало природну ізоляцію міських укріплень від південних степових магістралей [2, арк. 14].

Кам’яний Летичівський замок, зведений наприкінці XVI століття, проектувався з урахуванням саме цієї заплавної специфіки. Болота діяли як природний оборонний щит, який обмежував використання важкої облогової артилерії та кінноти противника. Не випадково офіцери Генерального штабу, описуючи військову топографію краю, окремо наголошували на значенні «болотистих берегів річки Вовк», які історично компенсували брак значних висот навколо Летичева і змушували ворога шукати обхідні шляхи [7, с. 69]. У цьому сенсі гідрологія Вовка фактично визначала лінії оборони й послаблювала маневреність нападників під час військових кампаній XVII століття [11, с. 94].

Епоха останньої чверті XVII століття відкриває принципово новий вимір суб’єктності річки Вовк — вимір цивілізаційного фронтиру. Катастрофічні події літа 1672 року, позначені масштабним походом султана Мегмеда IV, падінням Кам’янця-Подільського та укладенням Бучацького мирного договору, радикально переформатували просторову логіку Поділля. На три десятиліття значна частина регіону була інкорпорована до складу Османської імперії як Кам’янецький еялет (пашалик) [16, с. 146]. У цій новій геополітичній реальності русло Вовка та суміжні території перетворилися на напружену лінію мілітарно-політичного зламу. Річка втрачала статус лише внутрішньої комунікаційної артерії краю і дедалі виразніше входила до ширшої фронтірної зони між ісламським Сходом і християнським Заходом.

Геополітичні параметри цього періоду визначалися протистоянням у порубіжному трикутнику, де Меджибіж, локалізований при впадінні Вовка та Бужка у Південний Буг, відігравав ключову стратегічну роль. Хоча османські війська періодично встановлювали контроль над Меджибізькою фортецею, цей вузький подільський коридор перетворював річкову систему на інженерно-географічний орієнтир розмежування сфер впливу.

Специфіка гідрологічного рельєфу Вовка — його розлогі заплави та багністі низини — компенсувала оборонцям відсутність значних природних висот. Простір фронтиру мав чіткі матеріальні маркери, пам’ять про які тривалий час зберігалася в історичному ландшафті регіону. Свідченням цього є унікальні палеографічні записи, зафіксовані канцелярією Подільського губернського правління вже у XIX столітті. В описі топографії Летичівського повіту збережено відомості про межові знаки — «три Столба», що залишалися на дорозі від Меджибожа як наочний матеріальний слід колишнього турецького володіння [2, арк. 11].

Зворотним боком цього геополітичного протистояння стала глибока соціодемографічна травма. Безперервні військові кампанії, марші коронних загонів, рейди татарських чамбулів і дії турецьких гарнізонів спричинили масову депопуляцію населення басейну річки Вовк. Втеча місцевого населення Правобережжя на Лівобережну Україну та Слобожанщину зумовила занепад господарської інфраструктури, руйнування гребель і загальний хаос у гідросистемі краю [11, с. 94]. Покинута людиною річка поверталася до свого природного стан. Русло розливалось, перетворюючи долину на розлогі болота, які ставали притулком для маргінальних елементів та залишків військових роз’їздів. Відлуння пам’яті про це «здичавіння» краю та специфічне заселення татарськими вигнанцями («шатаючимся народом») збереглося навіть у камеральних описах початку XIX століття [2, арк. 12].

Окремим виміром суб’єктності Вовка в добу фронтиру стала трансформація його сакрального простору. Утвердження османської влади супроводжувалося зміною релігійного ландшафту. Католицькі та православні святині в захоплених містах перетворювалися на мечеті, що символізувало ідеологічну перемогу імперії [16, с. 147]. Прикордонні церкви басейну Вовка зазнавали спустошення. Лише після підписання Карловицького мирного договору 1699 року та офіційного реституційного

повернення Поділля до складу Речі Посполитої почався зворотний процес відбудови краю. Проте символічна напруга тридцятилітнього перебування річки в епіцентрі цивілізаційного розлому ще довго визначала повільні темпи демографічного та економічного відновлення Деражнянщини.

Після укладення Карловицького мирного договору 1699 року, який офіційно завершив епоху османського панування на Поділлі та повернув регіон під юрисдикцію Речі Посполитої, постало завдання подолання наслідків тривалої соціально-економічної кризи. Долина річки Вовк, що протягом трьох десятиліть перебувала в епіцентрі цивілізаційного розлому, потребувала не лише політичної реінтеграції, а й глибокої просторової регенерації. Процес реколонізації Деражнянщини в першій третині XVIII століття відбувався за моделлю «відбудови з нуля», у межах якої річка знову ставала ключовим економічним актором, переходячи від статусу «дикого» фронтиру до ролі основи господарської діяльності магнатських латифундій.

Фундаментом цього етапу стала реантропонізація простору — повернення селянського та чиншового шляхетського населення на покинуті землі. Як свідчать мої попередні дослідження міграційних процесів на Правобережжі, відновлення господарського життя було нерозривно пов’язане з переосвоєнням гідрографічної мережі [11, с. 94]. Повернення до землеробства вимагало негайного інженерного втручання в екологію річки. Масштаби регенерації млинового контуру були значними. Першочерговим завданням власників Деражнянського ключа стало розчищення замулених русел, відбудова зруйнованих весняними паводками гребель та відновлення функціонування млинових каскадів. Саме млинарство виступило тим «технологічним якорем», який дозволив закріпити населення на місцях і запустити товарні ланцюги виробництва [10, с. 18].

Символічним актом завершення фронтірної доби стало нівелювання османських маркерів у просторі. Тридцятирічна присутність османської

адміністрації залишила матеріальні сліди — межові стовпи та зруйновані сакральні споруди. Відбудова супроводжувалася символічним «очищенням» культурного ландшафту: пошкоджені храми відновлювалися, а межові знаки, що позначали колишні кордони ейялету, поступово втрачали свою легітимність і витіснялися новою власницькою межевою документацією [16, с. 158].

Водночас відбудована гідросистема Вовка вже не була ідентичною до тієї, що існувала до 1672 року. Нові умови господарювання, засновані на потребах відновлення фільваркового виробництва, зумовлювали інтенсивніший підхід до експлуатації водойм. Річка дедалі виразніше перетворювалася на ресурс стабілізації поміщицького прибутку. Доходи від оренди млинів, ставового рибальства та винокуріння стали основою фіскальної стійкості Деражнянщини XVIII століття. Цей перехід від «дикого» фронтиру до впорядкованого магнатського господарства став підготовчим етапом до подальшої імперської уніфікації, коли наприкінці XVIII століття камеральні ревізори зафіксують цей відновлений ландшафт у вигляді чітких статистичних таблиць, остаточно перевівши Вовк із «живої» сили історії в об’єкт економічного обліку. Із приходом Російської імперії на подільські землі було створено Канцелярію Подільського губернського правління, яка мала систематизовано описати економіко-топографічний стан подільських земель, зокрема новоствореного Летичівського повіту.

Перехід від військово-стратегічного до інтенсивного економічного освоєння подільського порубіжжя зумовив істотну зміну статусу річки Вовк. Якщо в ранньомодерну добу її гідрологічний режим значною мірою визначав лінії фортифікацій, то впродовж XVIII — першої третини XIX століття вона дедалі більше перетворювалася на головне джерело механічної енергії для латифундного господарства. Це супроводжувалося

зростанням антропогенного навантаження через розбудову каскадів водяних млинів, гуралень і ставкових господарств.

Центральним вузлом цієї ландшафтної перебудови на середній течії річки став Деражнянський ключ. Процес «одомашнення» водного актора здійснювався шляхом штучного уповільнення течії та перерозподілу водних мас. Джерела фіксують, що русло Вовка в межах Деражні та суміжних сіл було фактично розбите на систему штучних б'єфів. Завдяки зведенню потужних земляних і дерев'яних гребель річка втрачала свій природний гідрологічний ритм і перетворювалася на ланцюг загат. Млини при цьому не лише пристосовувалися до річки, а й змінювали її топографію. Створення штучних водойм спричиняло затоплення заплавлених лук, зміну берегової лінії та перманентне підняття рівня ґрунтових вод, що докорінно впливало на екологічний баланс мікрорегіону [12, с. 158].

Економічна експлуатація Вовка мала чітке станово-ієрархічне підґрунтя та значні масштаби. Камеральний опис 1812 року засвідчує, що лише в селі Горбасів функціонував потужний млиновий каскад на 9 поставів (жорен), а в самій Деражні — млин на 5 поставів, який обслуговував ще й 2 сукновальні для обробки вовни [2, арк. 3; арк. 5]. Водночас гідрологічна специфіка Вовка задавала жорсткі умови для цього господарства. Через відносно невелику водоносність та заболоченість берегів млинарство мало виразно сезонний характер. Канцелярські формули описів неодноразово підкреслюють, що такі млини «мелят тільки весною и во время великих дождей» [2, арк. 22]. У літню спеку річка міліла до 10 вершків, змушуючи промислові об'єкти зупинятися, що формувало циклічність у господарському житті повіту [2, арк. 15].

Паралельно з млинарством Вовк став важливим ресурсом для ранньоіндустріальних форм господарювання. Уже в 1812 році вздовж річки масово фіксуються поміщицькі винокурні (гуральні), які потребували значних обсягів води для технологічних процесів та охолодження [2, арк.

3]. До 1864 року цей процес набув чіткішого інституційного оформлення. У Снітівці на енергетичних потужностях Вовка працювала паперова фабрика (виробництво 100 000 аркушів на рік) і цегельний завод, а у Вовковинцях, окрім 6 водяних млинів на трьох греблях, діяла полотняна фабрика з 14 ткачами [3, арк. 124–125; арк. 129–130].

Водойми, утворені млиновими та гуральними греблями, створили нову екологічну нішу — ставкове рибальство. Описи 1812 року фіксують, що береги річки та заплавні озера «едва покрываемы по бокам растущей тростины» [2, арк. 9]. Зарості очерету стали сприятливим середовищем для нересту коропа, щуки та линя. Рибальство на Вовку не обмежувалося селянським промислом. Воно інтегрувалося в систему маєткових оренд. Риба з замулених ставків-охолоджувачів часто ставала окремим об’єктом фіскальних описів і здавалася в оренду разом із млинами, утворюючи додатковий джерело прибутку для економії або державної скарбниці [2, арк. 128 - 135].

Щодо лісосплаву, то гідрологічні параметри Вовка — зокрема глибина до 2 сажнів і ширина 7 сажнів у 1864 р. — не дозволяли здійснювати повноцінний плотовий сплав на великі відстані, як це практикувалося на Південному Бузі чи Дністрі [3, арк. 129]. Водночас річка виконувала важливу роль у локальному коротко дистанційному сплаві лісу. Масивні лісові ресурси повіту («дубовий, осиновий, березовий») [2, арк. 8] сплавлялися короткими ділянками безпосередньо до місць заготівлі дров для гуралень та цегельних заводів, зокрема в Снітівці. Лісові промислові поселення-майдани, розкидані в басейні річки, також використовували малі притоки Вовка для транспортування деревини до центральних фільварків [3.арк. 87 - 90].

Економічна інтеграція річки неминуче породжувала й соціальні конфлікти. Греблі не лише акумулювали воду, а й перекривали природний стік, затоплюючи сіножаті. Саме навколо млинових каскадів і штучних

ставків у 1862–1863 роках розгорталися гострі конфлікти між приватними власниками та казенними селянами, зокрема в с. Кальня, де економії звинувачували в умисному піднятті рівня води для руйнування меж і захоплення лук [1, арк. 21 - 22].

Таким чином, у XVIII — середині XIX століття річка Вовк остаточно втратила природну цілісність і перетворилася на каскадну систему індустріальних б’єфів. Вона стала не просто географічним об’єктом, а складним економічним партнером, який задавав ритм роботи млинів і фабрик через свою сезонність. Штучно створені стави трансформували екологію річки, зробивши її центром ставкового рибальства та локального лісосплаву. Водночас ця інтенсивна експлуатація, що спиралася на примусову працю та ігнорування природних гідрологічних циклів, заклала підґрунтя для гострих поземельних і водних конфліктів пореформеної доби.

Перехід від «дикого» простору порубіжжя до впорядкованого імперського ландшафту, що відбувався протягом першої третини XIX століття, мав не лише адміністративно-фіскальний, а й глибинний онтологічний вимір. Центральним інструментом цієї трансформації став Камеральний та топографічний опис Летичівського повіту 1812 року (ДАХО, Ф. 115, оп. 2, спр. 2) — документ, який у межах цього дослідження доцільно трактувати не просто як статистичний звіт, а як акт онтологічного насильства над історичною реальністю Поділля.

Суть цього насильства полягала насамперед у відриві простору від його історичного контексту. Якщо до 1812 року річка Вовк і її долина в локальній пам’яті були місцями, насиченими історичними й сакральними смислами, де зберігалися згадки про колишні кордони, османські межові стовпи та залишки фортифікацій, то в бюрократичному описі ця територія постала лише як об’єкт обліку, вимірювання й податкової класифікації. Імперська мова одномоментно «стерла» складний культурний колорит, замінивши його набором кількісних параметрів: числом «димів», десятин

орної землі, одиниць худоби та млинових поставів [2, арк. 11]. Живий простір, що зберігав пам'ять про цивілізаційні злами, був перекладений мовою імперського обліку, де події минулого втрачали власну суб'єктність.

Другий вимір цього насильства полягав у примусовому «застиганні» часу. Канцелярія, фіксуючи стан маєтків, млинів і конфесійних установ, зокрема церков, часто позначених як «обращенная из унии», створювала ілюзію стабільності та незмінності нового порядку. Усе, що не вкладалося в імперську схему — інші форми власності, пам'ять про прикордонне співіснування, локальні конфесійні переходи, — було або зведене до мінімуму, або зовсім проігнороване. Палеографічні особливості справи, численні виправлення, закреслення та канцелярські ремарки, свідчать, що ревізори не просто реєстрували реальність, а дисциплінували її, чинячи своєрідний архівний тиск на історичну правду [2, арк. 12]. У цьому сенсі документ не лише описував простір, а й намагався остаточно закріпити його в стані адміністративної завершеності.

Третій аспект насильства полягав у нав'язуванні нової просторової логіки. Річка Вовк, що століттями була органічною частиною повсякденного життя місцевого населення, опинилася в лещатах геометричних планів, сажнів і аршинів. Камеральний опис перетворив її на інструмент фіскального тиск. Водні ресурси, які раніше існували в рамках звичаєвого чи магнатського права, були чітко розмежовані, обкладені податковими зобов'язаннями та включені до системи казенної дачі. Це була не просто господарська інвентаризація, а глибока онтологічна перестановка, у межах якої колишні напіввільні землі ставали частиною жорсткої вертикалі управління.

Втім, навіть у XIX столітті, коли імперська бюрократія намагалася остаточно зафіксувати Вовк як обліковуваний ресурс, річка демонструвала власну онтологічну впертість. Вона не зводилася до статичної гідрографічної одиниці, а залишалася стихійною силою, яка через паводки,

екологічні кризи та санітарні загрози постійно ставила під сумнів ефективність імперського порядку. Найвиразнішим проявом цієї волі була здатність річки радикально змінювати свою морфологію протягом року.

Камеральний опис 1812 року фіксує, що в меженний період ширина Вовка становила «до 40 саженой», проте під час весняних паводків чи осінніх дощів річка «разливается на 100 саженой и глубже» [2, арк. 8]. Така п’ятикратна різниця між звичайним і паводковим станом перетворювала будь-яку стаціонарну інфраструктуру — греблі, млини, сукновальні — на тимчасові споруди, постійно загрожені руйнуванням.

Особливо руйнівними були весняні повені, які, за фіксацією ревізорів, тривали «до 15 суток» [2, арк. 8]. У цей період Вовк фактично виходив з-під будь-якого контролю, перетворюючи заплави на суцільне водне дзеркало, що паралізувало не лише транспортне сполучення, а й сільськогосподарські роботи. Імперська канцелярія намагалася компенсувати цю нестабільність будівництвом каскадів ставків і штучних гребель, проте самі ревізори змушені були визнавати, що навіть у містечках із розвиненою інфраструктурою, як-от Михалпіль, «за недостатком воды мельницы сии мелют редко, только весною и во время великих дождей» [3, арк. 142 зв.]. Отже, річка не втрачала суб’єктності навіть там, де адміністрація намагалася звести її до керованого ресурсу.

Після паводків Вовк демонстрував протилежну крайність — радикальне обміління. Влітку його глибина падала «до 10 вершков» [2, арк. 15], що робило річку майже непрохідною навіть для невеликих човнів. Цей сезонний ліміт змушував поміщицькі гуральні зупиняти виробництво. В описі одного з маєтків ревізори прямо зазначали, що «в самое жаркое время» виробництво вина припинялося через відсутність води [3, арк. 85]. Млини, які становили основу фільваркової переробної інфраструктури, працювали лише «во время весенних и осенних дождей» [2, арк. 24], а отже

саме сезонність річки ставала головним обмежувальним чинником усього економічного циклу.

Найменші притоки Вовка демонстрували ще радикальніші форми гідрологічного опору. У описі деревні Климашівка ревізори зафіксували безіменний струмок, який «в летнее время вовсе высыхает» [3, арк. 212], тобто фактично зникав саме в період, коли вода була найбільш потрібною для сівби та ранніх сільськогосподарських робіт. Подібна нестабільність простежується і щодо річки Бужок біля Копачівки, яку було охарактеризовано як «который весьма неустойчив» [3, арк. 196 зв.]. Такі позначення — «неустойчив», «высыхает», «глубже» — в імперському мовленні мимоволі фіксували не тільки гідрологічну мінливість, а й нездатність адміністрації повністю приборкати річкову стихію.

Гідрологічний режим Вовка залишався головним чинником економічної нестабільності регіону навіть після більш ніж століття імперського контролю. П’ятикратна різниця між меженням і паводковим станом річки, зафіксована в Камеральному описі 1812 року, свідчить, що будь-яка стаціонарна інфраструктура — млини, греблі, гуральні — була змушена адаптуватися до річкової волі, а не навпаки. Сезонність виробництва, продиктована гідродинамікою Вовка, перетворювала річку на активного учасника економічного циклу, який диктував ритм роботи млинів, зупиняв гуральні влітку й паралізував транспорт навесні. Імперське бачення, зафіксоване в аркушах опису, відбивало лише статичний зріз цієї динаміки, тоді як сама структура записів — постійні згадки про «во время великих дождей», «в самое жаркое время», «за недостатком воды» — мимоволі засвідчувала збережену суб’єктність річки.

Найбільш трагічним проявом річкової суб’єктності стала її роль як агента епідемічних криз. Камеральний опис 1812 року, укладаючи історичну довідку про Меджибіж та суміжні поселення, фіксує катастрофічну епідемію, що спустошила регіон упродовж 1768–1771 років:

«в 1770-м свирепствовала жесточайшая чума, так что и из вышедших жителей малая часть спаслась» [2, арк. 175]. Хоча ревізори прямо не пов'язують епідемію з річкою, логіка екологічної історії та історичної епідеміології дозволяє припустити, що саме заболочені заплави Вовка та його приток створювали середовище, сприятливе для розмноження гризунів — природних носіїв чумної інфекції.

Згадана в описі «жесточайшая чума» була частиною масштабної епідемії, що охопила південні губернії Російської імперії в 1768–1771 роках під час російсько-турецької війни. Однак саме локальні екологічні умови Поділля — заболочені береги Вовка, «едва покрываемы по бокам растущей тростины» [2, арк. 9], — могли перетворювати річку на додатковий резервуар інфекції. Очеретяні зарості, які ревізори описували як типовий елемент річкового ландшафту, створювали сприятливе середовище для щурів і мишей, що переносили бліх — переносників чуми.

Епідеміологічний вимір річкової суб'єктності проявлявся і в менш масштабних, але постійних загрозах. Якість питної води, яку ревізори фіксували в багатьох поселеннях, була нестабільною. В одних селах вода з колодязів визнавалася «чиста и для пищи здорова» [3, арк. 159 зв.], в інших — залежала від сезонних коливань рівня річки та стану ґрунтових вод. Під час паводків заболочені береги Вовка ставали джерелом забруднення колодязів, що провокувало спалахи кишкових інфекцій, які в умовах XVIII — початку XIX століття часто фіксувалися як «лихоманки» або «гарячки».

Річка Вовк, час від часу, виступала не лише джерелом економічних ресурсів, а й агентом епідеміологічних криз, які істотно впливали на демографічну історію регіону. Чума 1768–1771 років, зафіксована в Камеральному описі 1812 року як «жесточайшая», була лише найбільш виразним проявом цієї річкової волі. Заболочені береги, очеретяні зарості та нестабільна якість питної води перетворювали Вовк на постійне джерело епідеміологічної загрози, з якою імперська адміністрація не могла

впоратися навіть через систему карантинів. Цей вимір річкової суб’єктності — здатність впливати на демографію через екологію — залишався невидимим для імперського «бачення», яке фіксувало лише статистичні параметри, проте визначав реальні умови життя подільських громад.

Постійна напруга між річковою волею та людською інфраструктурою змушувала локальні громади виробляти складні стратегії адаптації, які виходили за межі простого підкорення річковому циклу. Найбільш виразним прикладом такої адаптації була система водопостачання, яку ревізори фіксували в кожному поселенні. Попри наявність Вовка та її приток, більшість сіл покладалися на колодязну воду: «Вода употребляемая жителями из колодцев... для пищи здорова» [3, арк. 153 зв.]. Це свідчило про глибоке розуміння селянами екологічних лімітів річки, адже її заболочені береги робили річкову воду ненадійним джерелом питного постачання, особливо влітку та під час паводків.

Таким чином, річка Вовк зберігала свою суб’єктність навіть у період найбільш інтенсивної імперської квантифікації. Її гідрологічний режим — п’ятикратна різниця між меженням і паводковим станом, сезонне обміління до 10 вершків, тривалість паводків до 15 діб — залишався головним фактором економічної нестабільності, з яким не могла впоратися жодна інженерна інфраструктура. Епідеміологічний вимір річкової суб’єктності — чума 1768–1771 років, заболочені береги як резервуар інфекції — демонстрував здатність річки впливати на демографію через екологію, залишаючись невидимим для імперської статистики. Адаптаційні стратегії громад — колодязне водопостачання, каскади ставків, диверсифікація промисловості — свідчили про глибоке розуміння річкових лімітів, проте не могли повністю нейтралізувати річкову волю.

Висновок. Таким чином, річка Вовк у межах подільського порубіжжя XVI — першої половини XIX століття постає не як пасивний природний об’єкт, а як історично мінлива та багатовимірна суб’єктність, що впливала

на сакральну, оборонну, економічну й епідеміологічну організацію регіону. На різних етапах вона виступала то як елемент сакральної географії та локальних культів води, то як природний оборонний рубіж Меджибізької й Летичівської фортець, то як енергетична основа млинарства, рибальства й локальних промислів, то як межа фронтиру в добу османського панування. Її гідрологічна мінливість — заболочені береги, паводки, обміління, нестабільність русла — робила річку активним чинником історичного процесу, а не просто тлом для людської діяльності.

Важливим результатом дослідження є показ того, що річка Вовк зберігала здатність змінювати людські стратегії замість того, щоб повністю підкорятися їм. Вона визначала місце фортець, обмежувала або стимулювала господарську діяльність, сприяла формуванню епідеміологічних ризиків і водночас спонукала громади виробляти адаптаційні практики — від колодязного водопостачання до систем ставків і млинових каскадів. Навіть імперська камеральна фіксація, покликана перетворити цей живий ландшафт на обліковуваний ресурс, не змогла повністю усунути його мінливості та історичної пам’яті. Навпаки, самі ревізійні описи мимоволі засвідчили, що річка продовжувала діяти як сила, яка впорядковує або дестабілізує людський світ.

Отже, дослідження річки Вовк дозволяє уточнити спосіб, у який малі річки Поділля брали участь у довгій історії регіону. Вони були не другорядними географічними деталями, а повноцінними учасниками історичних змін, здатними акумулювати пам’ять про кордони, війни, господарські практики й конфесійні трансформації. У цьому сенсі Вовк є показовим прикладом того, як локальний водний ландшафт може бути прочитаний як історичний актор, що поєднує природу, владу, господарство й колективну пам’ять в одному динамічному просторі.

Література

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 8.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 2.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 109.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 2.
5. Афанасьев-Чужбинский О. Этнографические материалы из Подолья. *Записки Русского географического общества*. 1855. Т. 8. С. 78–134.
6. Войтович Л. *Український пантеон*. Львів : Логос, 2000. 424 с.
7. *Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба*. Т. 10, ч. 2 : Подольская губерния / сост. офицерами Ген. штаба. Санкт-Петербург : Тип. Деп. Ген. штаба, 1849. 284 с.
8. Закревська Я. *Словник гідронімів України*. Київ : Наукова думка, 1980. 456 с.
9. Костомаров Н. И. *Славянская мифология*. Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1903. 412 с.
10. Муляр А. М. Економічне становище та соціальний статус сільського населення Брацлавщини і Київщини в кінці XVII — на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 45–62.
11. Муляр А. М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 94–101.
12. Муляр А. М. Природньо-географічне середовище Подільської губернії II половини XIX ст.: територія, гідрографія, ґрунти та клімат. *Хмельницькі краєзнавчі студії : науково-краєзнавчий збірник*. 2022. Вип. 36. С. 154–160.
13. Сумцов Н. Ф. *Хлеб в обрядах и песнях*. Харьков : Типография Университета, 1885. 312 с.

14. Толочко П. П. *Язычество в Древней Руси*. Киев : Наукова думка, 1992. 208 с.
15. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. *Прусский язык : словарь*. Москва : Наука, 1975. Т. 2. 678 с.
16. Чухліб Т. *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* Київ : Нормативно-видавничий відділ НаУКМА, 2010. 432 с.
17. Яковлева А. *Поділля в люстраціях XVI–XVII ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 384 с.
18. *Українські народні легенди. Записи в с. Богданівці Летичівського району.* Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 12.
19. Воропай О. *Звичай нашого народу : етнографічний нарис*. Мюнхен : Українське видавництво, 1958. Т. 1. 576 с.